Суперечка обірвалась, і в кімнаті затихло. Ганенко провів рукою по виду й усміхнувся якоюсь гіркою та іронічною усмішкою. Сухе, негарне лице його з борід кою, що вкупі з стриженою головою скидалась на гречану стерню, з маленькими слабими очима й тонкими синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. Дивлячись на його, мимоволі здавалося, що цей вираз хоче придушити щось, що не дає спокою, хоче заглушити його й тільки ще більше вкриває лице жовтими плямами біля носа й очей. До такого лиця якось ніяково буває звертатися з чим-небудь ніжним та м'яким, ніяково буває дивитись, як воно при цьому стає ще злішим, як золотушні, з червоними повіками очі робляться мов скляні, а крізь силувану іронічну усмішку, гляди, проскочить щось таке зле, жалісливе й наболіле, що сум обгорне і веселі надії, й ніжні почування.

Він подивився на Семенюка й одвернувся. Той, увесь червоний, стурбований, возився біля студентського старенького сюртука і, видимо, думаючи про щось інше, силкувався примостити ґудзика біля коміра. І хоча він був стурбований, роздратований, але і крізь цю роздратованість так і проскакувала ніжність, м'якість та щирість. Ніжність ця визирала і з червоних пухких губ його, і з великих синіх очей; голубила все трохи довге, молоде, ще хлоп'яче лице з тонким носом і рум'янцем, — як у дівчини, —повивала всю постать його, струнку й тонку І, дивлячись на це лице, проти волі робилось весело та легко, проти волі нагадувалось щось молоде, зелене, але добре, хороше, з добрими надіями, хорошими мріями і.. малими силами. І проти волі поруч цього хорошого лиця виглядало вже пом'яте життям лице з такими ж синіми очима, з тою ж доброю, м'якою усмішкою, але без запалу, без палкої віри та незломних надій. І робилось сумно й досадно.

В кімнаті було тихо й темнувато. Жовте світло від невеличкої лампи з надбитим зверху шклом скупо падало невеличким кружком на стіл та одну стіну, лишаючи кутки темними, сумними.

— І не в одному цьому — служба другим, — підводячи голову й дивлячись на Ганенка, промовив знов Семенюк. — Усе життя повинно... усім життям треба служи ти. А я не можу жити якось...

— То йди к чорту! Мені яке діло.. Живи як хочеш! — злісно викрикнув Ганенко і, схопившись із стільця, чогось перебіг у другий куток кімнати й, походивши там трохи, знову сів на старе місце

— Чого ж ти сердишся?

— Ніхто й не думає сердитись!

Знов замовкли. Ганенко посидів трохи і, вставши, почав ходити з кутка в куток, заклавши руки в кишені й якось чудно повертаючись на своїх коротеньких ніжках. Семенюк знов нахилився до ґудзика.

— Заманулося женитись — женись, — глухо заговорив Ганенко. — Захотів чайку з солоденьким — пий.. Тільки не лізь із цим до других. Нецікаво!

— Не чайку, а життя розумного й повного..

— Ну, то й живи! Знов замовкли.

— Я не знав, що це тебе так... що тебе так... розсердить це, — трохи ображений, почав знов Семенюк. Я до тебе, як до найближчого товариша.. Це — питання цілого мого життя.

— Може, ще облобизаємось? — криво всміхнувся Ганенко, сідаючи.

Семенюк подивився на його, хотів щось промовити, але махнув тільки рукою й почав просовувати голку в вушко ґудзика.

В кімнаті стало тихо-тихо. Десь за стіною грали на балабайці, шелестів злегка дощ по вікні, та шаруділи за шпалерами таргани, висовуючи голови й цікаво поводячи вусиками.

— А так жити не можна, як хочеш, — знову почав Семенюк, підводячи голову й держачи руку на ґудзику. — Я не можу. Може, другі можуть, а я не можу.. Гидко ж все це, сто раз гидко! Цей номерок, ця.. атмосфера, це одиноке життя... А хіба воно не однімає у мене тих сил, що пішли б на щось краще? Одна нудьга тільки... Ех!

Ганенко переклав ногу й задумливо став дивитись у вікно. В мокрих, заплаканих шибках ледве одблискувався світ лампи, постать Ганенка та його стрижена незграбна голова.

— Встаєш уранці — самотою; обідаєш — так само;

лягаєш спати — знов. Сам раз у раз, як палець... Ні одної близької тобі людини... Нігде і... ніколи... Розумієш — нігде і ніколи!.. Може, це сентименталізм, але ж... Ти говориш: "слини розпустив". Підожди, дай мені сказати!.. У других є родичі — батько, мати, сестри, брати... Другі мають щось десь, що і прийме їх, куди вони можуть прихилитися при лихій годині, де вони будуть почувати себе дома... Дома! Ти розумієш це слово?

— Ох! — зітхнув Ганенко й хотів засміятись, але по виду пройшло щось сумне, й усмішка вийшла такою силуваною, що він зараз же сердито нахнюпився знов.

Семенюк побачив цю усмішку:

— Сентиментально, так... Але ж... Та що тобі говорити! Хіба ж ти не такий, як я? Що ми таке з тобою?

— Будь ласка, не приплітай мене до себе. Я ще не збираюсь женитись! — буркнув Ганенко.

— Я цього не говорю. Я тільки обертаюсь до тебе і знаю, що ти повинен мене зрозуміти й дивитися на мій шлюб не так... Я знаю, що тобі добре відомо, який одчай обхоплює, як подумаєш, що цілий вік цей номерок — твій "дом"! Аж холодно робиться!.. Я перше мовчав, але тепер не можу. Мені раз у раз так важко стає, як при мені хтось збирається додому!.. Ти знаєш, я іноді лежу на ліжку й дивлюсь на таргана. І заздрю йому! Тарганові заздрю! Я знаю і бачу, що він лізе додому, туди кудись, у куток, за гвіздок, де у його, може, близькі всі, де його люблять, де живуть його життям, а він їхнім. Смішно... Хай!.. Накипіло!..

Ганенко суворо дивився в куток, а його зле та похмуре лице не всміхалося й не ворушилося.

— Нікого!.. Хто мною цікавиться?.. Кому яке діло, що десь на четвертому поверсі в номерах живе якийсь студент Семенюк? Яке кому діло, що він щось робить, десь ходить, для чогось живе, б'ється, мучиться, радіє... Кому, скажи, до мене діло? Знайомим?.. Товаришам?.. Хм... Це ж смішно!.. От хоч би взять тебе, наприклад... Говорить так говорить!.. Мене прорвало, ти не дивуйся... Я, може б, і не "розслинився", якби не такий випадок... Ну, от... Ну, хоч би й ти... Ну, скажи так, по щирості, так, знаєш, по правді, я не ображусь, смішно ж... Чи багато ти про мене думаєш? Чи дуже цікавишся моїм життям? А ти ж все-таки найближчий до мене чоловік... Багато?

— Стільки, скільки й ти про мене! — муркнув Ганенко.

Семенюк, видимо, не ждав такої відповіді, бо зразу й не зрозумів її, але, зрозумівши, ніяково всміхнувся й ще живіше заговорив:

— Ну да... Ну, от... Ну, що тут сентиментальничати? Ми — товариші... Заслабну я — ти мене завезеш у лікарню, заслабнеш ти — я тебе... Звичайно... Ні! я не того, не того хочу! Я хочу сам любити, розумієш, я хочу когось любити, я хочу комусь... Ти знаєш, буває таке бажання, щоб тебе хтось приголубив, хтось сказав хоч дурницю, але так, як я, бувало, маленьким чув. Іноді, — він по-дитячи, жалісно всміхнувся, — я, знаєш, уночі... за стіною сусіди п'ють, грають... а я закутаюсь в одіяло й шепочу: "Мамо, мамо". Гидко, правда? Ну, все одно... Нехай так... Тут не бажання другого життя взагалі, тут не розчарування в своїх ідеалах, тут... Я можу віддати все життя своєму ділові, я можу, не думаючи багато, вмерти за його, але я хочу сьогодня, завтра любити когось... Я хочу, щоб той чоловік цікавився моєю працею, я хочу, щоб він вислухував мої думки, надії, щоб допоміг, піддержав, щоб поділив зо мною все... Я хочу... Ну, нехай так, нехай навіть, може, це й гидко, погано, нехай, — я хочу, щоб хто-небудь бачив, що я роблю, що я... щоб словом... ну, я не знаю, як це тобі сказати. Ну, нехай я похвастатись хочу... Я хочу, щоб мене любили, от що!

Ганенко сидів, слухав, і видно було, як одне почування за другим перебігало в нім. І невеселі то були почування, судячи по тих тісно зложених губах, по тім суворім виразі усього лиця.

— Кажуть: "Ах, студентське життя таке приємне, веселе: там день, там ніч п'ють, гуляють, не обідають". Ах, ви ж!.. Попробувала б яка-небудь баринька такого життя... І цілий вік свій! От що!.. Для чого, за віщо? Я люблю, і мене люблять... Кому я заваджу, як женюсь? Ділові? Дурниця!.. Навпаки!.. Я тільки як подумаю, що через тиждень-два мене не буде в цих номерках, — так наче на світ вдруге нарождаюсь... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню... Це вже я обміркував.

— А гроші?

— Гроші є... Та що гроші! Хіба я думаю на рисаках їздити? Просто... Як не зможу заробити шістдесят карбованців?.. Я думаю, досить на двох? Як ти думаєш?

— Не знаю! — кинув Ганенко.

— Я думаю, досить... Ну, а як не вистарчить, візьму з "капіталу". Добре, що після матері — хоч ці шість тисяч зостались... Ну, проценти на них ще... Та за це я не боюсь... Вона буде ще заробляти... Ет!.. І ти подумай: приходжу собі додому! Мене хтось зустрічає... Ну, нехай навіть не зустрічає... Нащо справді ідилії зараз... Я застаю там... людину, що жде мене, що цікавиться — де я був, що я робив, як те, се... Ну, розумієш... Потім чай... Подає не який-небудь номерний, а вона... Ти не бачив її? От побачиш! Не буду хвалити, але, знаєш, краса якась надзвичайна. Очі, знаєш, такі чорні, великі, блискучі страшенно... І біла коса! Зовсім біла... Не то, щоб руса, а прямо-таки біла, як чистий льон... І чорні брови... Це дуже рідко трапляється... І потім ніжний, невинний рум'янець, як у чистої дитини, прямо святий... Надзвичайна краса!.. І от, це чисте, хороше, добре створіння буде моїм другом на ціле життя! Ти подумай тільки!..

Ганенко подивився на його гострим поглядом, якось нервово провів рукою по лиці й нахнюпився. Маленькі, хворі його очі дивились сумно та понуро.

— Ну, скажи, що ж тут неможливого? — скрикнув Семенюк, і голос його затремтів радісними нотками. — Що тут поганого?.. Я ж не говорю, що ми будем жити, як у раю, тихо там, любо й таке інше... Ну, будуть сварки, незадоволення, нехай навіть ми будемо більше сваритися, але ж і то для мене щастя, що я буду сваритися з своїм, що буду хоч до когось говорити в хаті... Ну, та це вже занадто, цього, може, й не буде, але я не зазіхаю на багато... Та тільки те подумати, що я рік-два поживу з нею повним життям, що цілий рік буду тремтіти від щастя фізичного й морального... Це одно може закрасити все останнє життя... А

працювати, думаєш, я не буду? Та я тепер від однієї тільки думки про це почуваю таку силу, яка буває тільки у скажених!

— Та... щасливих! — тихо додав Ганенко, дивлячись у вікно.

— Правда? — підхопив Семенюк і радісно, щасливо засміявся. Лице його ще більше вкрив рум'янець, великі сині очі ще більше заблищали, а щасливий сміх мов прохав вибачення за своє щастя, мов соромився за його. — А вона не буде працювати? Вона? Ех, Іване! Якби ти знав її, їй-богу, закохався б в один мент!

Івана ніби що вкололо. Він раптом повернув голову й сухо промовив:

— Прошу мене не тулити до всяких кохань і... дурниць усяких...

— Бо не знаєш їх, а якби...

— І знати не хочу! — злісно скрикнув він, схоплюючись і починаючи ходити по хаті. — Ха-ха-ха-ха! "Не знаєш"! Нема чого й знати! І не треба знати! Не треба!

— Н-ну, це вже ти... — засміявся Семенюк так, ніби йому сказали, що не треба ні їсти, ні пити.

Ганенко нічого не сказав і ходив із застиглою на губах злою усмішкою. Семенюк ще трохи повозився біля ґудзика, одкусив нитку і струснув сюртука.

— Мене тільки одно тішить, — почав Ганенко, ходячи й дивлячись собі під ноги. — Жениться який-небудь сеньор, як от ти. Ніжиться, мажеться, аж слина йому котиться... Чисто тобі масляний... фізіономія ідіотична... Аж дивитись гидко. Так би, здається, взяв його та й такої хльости йому задав!..

— Ха-ха-ха! — весело засміявся Семенюк.

— А через рік, дивишся, фізіономія вже витягнулася. "Розчарувався". Ага! Так тобі й треба, дурню!.. Ха-ха-ха! "Я, — каже, — думав, що вона свята... Я ж так любив її, вона ж так любила мене, ми ж так кохалися. А я ж не знав, що вона така"... Ха-ха-ха!..

Він зареготався якимсь злорадним, смаковитим сміхом і ще дрібніше затупав по підлозі.

— Це мені нагадує раз у раз добродія, що йде в крамницю, купує черевики, весело приносить їх додому, а через три дні підніма ґвалт, що вони й тісні, й погані, й такі, й сякі...

— Мені здається, що черевик і жінка мало мають спільного.

— Ну, то тобі здається, бо ти ж ко-ха-єш... Ха-ха-ха!.. А всякий розумний чоловік згодиться, що черевик і жінка — то все одно. І там купуєш, і тут. І там, поки нове та наведений про людське око, для продажі блиск держиться, здається добрим, і тут. Кохання... Любов...

Жінка — друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лампа, стіл — усе однаковий крам на потребу чоловікові.

— Іва-а-ане! — з жахом скрикнув Семенюк, дивлячись широко розплющеними очима на Ганенка. — Це ж — варварство! Що ти говориш?..

— Ха-ха-ха! — радісно-злісно зареготався Іван. — Ха-ха-ха! Не вподобалось! Кохання зачепили, святе, ніжне чуття... Ух, ви!.. Не любите правди? А це правда, правда, добродію коханець! Жінка — то крам, черевик! Гімназії, інститути — фабрики, де їх виробляють, родини — крамниці, де їх продають, а такі, як ти, — покупці... а покупців раз у раз

обдурюють... Ха-ха-ха! Не до смаку? Кривишся?.. А так, так!.. Кривись не кривись, а мусиш згодитися, що мета в житті наших панночок — продатись, вийти заміж... Це для них все... Так?

— Не всі...

— Всі! Всі! Не бреши!

— Ні, не всі, бо...

— Не бреши, говорю! Всі! Вони інакше й не можуть жити... Таке їхнє соціяльне, політичне, економічне... яке хочеш становище... У них других інтересів нема. Всі — крам, черевики! А ти — покупець... Ха-ха-ха! Не подобається... Він, бідний, гадав, що у його єсть кохання... Черевика купуєш, от і все!.. Може, тебе ще збиває спантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все-таки ти платиш... Кохання!..

— Так... Підожди... Чим же наша жінка винна? — промовив Семенюк, не сміючись уже й не жахаючись. — Хіба ж вона винна тому?

— Та йди к чорту! — скрикнув Ганенко. — Хто тобі говорить, хто тут винний... Так єсть!.. Хто? Вже ж не я! Хто? Вона!

— Вона?

— А хто ж? Та такі, як ти, що зробили її черевиком... Значить, і їй, і вам це подобається, раз воно так єсть... Я ж за все не буду голови собі сушити. Ще жахаються!.. Вам би тільки ніжні слова... Кохання, друг... У-у, йолопи!

Він крутнувсь на каблуках, плюнув і ще хутчій заходив по кімнаті. Семенюк замислився, недвижне зупинивши погляд десь за грубою, що

незграбно випиналася з стіни й ніби ще більше затемняла і так темну низьку кімнату. Пробігло хвилин зо дві.

— Ні! — вмить тріпонув головою Семенюк і зітхнув. — Це — дурниця... Це — філософія. Ти не знаєш кохання, тим і говориш так... Хіба ж... Підожди, не перебивай! Хіба ж я говорю, що вона свята, янгол і таке інше... Вона тільки добра, чесна людина...

— Оскільки може бути чесна буржуа...

— Вибачай! Це вже вибачай... Ця людина — не буржуа... Це дуже розвинена людина. Цікавиться наукою, життям, чита багато... По-українськи вже говорить...

— Певно, сам "просвіщав"?

— Ну, так що? Не криюсь — може, вона саме за те й полюбила мене, що я... скинув їй з очей полуду, показав таке, про що їй і не снилося... що я дав їй мету для життя. Не криюсь, я перший давав їй розумні книжки і тепер даю. І якби ти знав, як вона їх читає! Прямо ковтає! Ні, вибачай, вже хто-хто, а вона не буржуа. От мати її... Ну, що ж ти хочеш? Удова полковника, бідна, купа дітей... Та я у них рідко й буваю. Раз у раз "на уроці" в Сухобрієвих. Сьогодня ж Ліди Сухобрієвої заручини з Ламазіді... Знаєш?

— Я — не ходяча газета!

— Та ти ж його знаєш... Ну, все одно... От здивуються! Вони ж не знають. От роззявить рота купецтво! — весело засміявся Семенюк. — Двоє заручин разом. От сюрприз!

— Дурний піп, дурна його й молитва! — злісно муркнув Ганенко.

— Ех! Іване, Іване! — хитнув головою Семенюк. — Якби ти знав, що значить для мене ця "молитва"! Якби, наприклад, як-небудь так трапилось, що в мене одняли спроможність так молитися, — я не знаю, що зо мною було б. Я ж так ненавиджу теперішнє своє життя, я так звик до цієї молитви, що не знаю, чи витримав би це... Але це, певна річ, могло б тільки тоді бути, якби я довідався, що Галя мене не любить...

— А ти цього тепер ще не знаєш? — зупинився Ганенко і, криво всміхаючись, подивився на його.

— Я знаю, що вона мене любить! — серйозно промовив Семенюк. — Знаю, хоча про це ми й не говорили.

— Як же це так? Хм... Дивно...

— Я — не гімназист. Якби я говорив про кохання, то, значить, і про шлюб говорив би...

— Ага! — потер руки Ганенко. — Значить, можна ще сподіватись трагедії на тему: "вона не любить"! Ха-ха-ха!..

— Не діждеш... мабуть... — трохи зблідши, промовив Семенюк і одвернувся.

— А побачимо, побачимо!..

Семенюк постояв трохи біля столу, розвів пальцем воду, що калюжею стояла від позеленілого самовару, і став помалу, машинально натягати сюртука. Ніжне, гарне лице його загубило вираз твердого запалу і, здавалось, чекало чогось страшного й можливого. Натягнувши сюртук, він почав його повагом застібати і, не достібнувши усіх ґудзиків, сів на стілець і замислився. Ганенко, проходячи повз його, глянув і злорадно всміхнувся. "Ага!" — мов хотіло сказати його сухе, зле лице.

— Невже це... може бути? — тихо промовив Семенюк і жалісно глянув на Ганенка. І стільки в тім погляді було муки, стільки безсилого, дитячого відчаю, що, здавалось, ось-ось губи йому затремтять, очі поймуться слізьми і гіркий плач, плач окривдженої дитини, вирветься з широких грудей парубка. Ганенко ще раз глянув на його, походив трохи, похмурившись, ще глянув і тихо зупинився біля його. Семенюк не ворушився, дивлячись кудись у повітря, попустивши безсило руки й зігнувши коліна.

— А ти ж їй натякав якось? — помовчавши трохи, промовив Ганенко тихо, вже без злості, м'яко й понуро. — Чого ж там?.. Якось же ти... бачив... Може, й любить... Спитай...

Семенюк повернув до його голову, подивився трохи й, видимо, не чуючи його, скрикнув з болем:

— Не може ж бути цього! Не може бути! Я ж... Це ж усе життя треба на другий лад перевертати... Ні, вона любить... Як ми стріваємось, вона вся як огнем загорається... Блідне, як за руку торкнусь... Усе на самоті зі мною зостатись силкується... Була ж навіть тут, у мене. Я ж не вірив їй... Але вона тут так розридалась, коли я навмисне удавав, що не люблю її... То вона боїться, що я не люблю її... Ні! Як згадаю... Ні! Не може бути! Я вірю їй... Фу, який же я комік!

Ганенко одійшов і сів на стілець, поставивши лікті на коліна й обхопивши руками голову.

— А все ти!.. З своїм песимізмом! — додав Семенюк. — Тепер хоч прощення проси у Галі...

Ганенко підвів голову, глянув на його і знову заховав її між долонями.

— Славний жених! Іде свататься — й не вірить... Скажу, що ти мене так... Скажу, що на мене наслав холоду чоловік, який не любив і який не вірить в силу кохання... краси... Ех, Іване! Хіба погана така картинка: ти десь натомився, десь цілий день вештався серед людського горя, намерзся і фізично, й морально... Приходиш додому. Тебе обнімає ніжна, м'яка ручка, ласкаво-ласкаво проводить по лиці... і ти чуєш, як тобі робиться тепло-тепло... Ось як тепер я: прийду до Сухобрієвих... вона стріне мене, як самого близького чоловіка, ми заберемось собі десь у Лідину кімнату, — й ніякого нам діла нема ні до гостей, ні до купчих... А як женюсь...

Ганенко вмить схопився з стільця, хутко підійшов до вішалки, мало не зірвав своє куценьке пальто й, насунувши картуз на самі вуха, став мовчки всовувати ноги в калоші.

— Що з тобою? — здивувався Семенюк. — Куди ти? Ганенко натяг калоші, кинув "прощай!" — і вийшов з номера. Семенюк мовчки постояв, здивовано дивлячись на двері, знизнув плечима й почав одягатись.

II

Коли Семенюк увійшов у сіни сухобрієвської кватири, його прикро вразили надзвичайний гомін та світло. З трьох дверей, що йшли — одна просто до зали, ліва в кімнату його учня — Васі, права в Лідину, нісся регіт, галас, розмова й тупотіння десятків ніг, що гасали по вітальні під піаніно. Раз у раз тут було тихо, темнувато й зустрічала його інша музика: веселий сміх Галі й Ліди, довгий потиск трохи твердої ручки і погляд, який про щось говорив, до чогось вабив, щось обіцяв.

Він глянув у вітальню, але там була така метушня, що він не наважився пробиратись крізь неї й повернув у Васину кімнату. Тут було хоча тихше, але так накурено, що, здавалось, усе було в густім синім тумані:

і люди, і вікна, і стіл, і стеля. Обличчя на два ступні важко було розпізнати, і Семенюк мусив до кожного придивлятися, вітаючись. Перездоровкавшись з усіма, він притулився біля стіни і став прислухатись до балачки, що на хвилину була замовкла. Розповідано якийсь сороміцький анекдот, "сіль" якого була в тому, що, перше, оповідачем був сам жених Ламазіді, присадкуватий, губатий, чорнявий студент, а друге — в безсоромних, стидких словах, дотепність яких містилася в їх цинічності і, разом, в серйозності фізіономії оповідача. Дехто слухав, інколи посміхаючись, дехто гриз нігті, дивлячись в стелю, дехто, розтягнувши рота в усмішку, не зводив очей з Ламазіді, дехто смаковите жмурився. Особливо ж звернули на себе Семенюкову увагу два суб'єкти: якийсь незнайомий, кучерявий, як Авесалом, руденький, з ластовинням по всім лиці студент і всім знайомий Фомушка, синок дуки-крамаря, відомого на пів-України. Авесалом, не спускаючи очей з оповідача, всею істотою брав участь в оповіданні. Здивовано підіймав брови, грізно хмурився, де гнівались в анекдоті, солодко всміхавсь, де йшла любовна сцена, реготавсь і знов пильно слухав, витягуючи губи, підіймаючи брови, дивуючись і гніваючись. Фомушка ж, навпаки, оповідача мало слухав, підхоплюючи тільки окремі слова, реготався, спочутливе повертався до всіх, бив по плечах і колінах "коллег", хапав від задоволення іноді за поли сюртука Ламазіді і за кожним "крилатим" словом подивлявся на Семенюка. Його Фомушка чогось поважав і завше поводився серйозно і з пошаною.

— Ну й жених, вошь тебя заешь! — скрикував він за кожним гидким словом, б'ючи себе по коліні й задоволено одкидаючись назад. Широке, біляве, добродушне лице його з товстими червоними губами та м'яким, товстим носом аж сяло від задоволення.

"Яка справді мерзота!" — слухаючи з огидою анекдота, думав Семенюк, спостерігаючи Фомушку, Авесалома, якихсь добродіїв — не то крамарів, не то льокаїв, що, видно, як і Фомушка, були теж дуже задоволені товариством студентів.

"І ці люди танцюють, обнімають її, мою чисту, святу, непорочну!" — пронеслося миттю у голові в його. І він навіть з ненавистю глянув на всю групу, що роєм обсіла Ламазіді й жадно стежила за смуглим, чотирикутним лицем його.

— Таким образом, милостивьіе государи й... — милостивьіх государьінь, к сожалению, нет!.. — добродетель восторжествовала, й порок наказан по заслугам... А теперь... — устав Ламазіді з серйозним лицем, — прошу пропустить меня, ибо у меня... не-ве-ста! — повчаюче додав він і, пробравшись між колінами слухачів, поважно вийшов з кімнати.

— Ну-ну! — зареготався Фомушка. — Там невеста, а он... Ну, жених, вошь тебя заешь! — радісно озирнувся на всіх.

Авесалом поворухнувся, зітхнув, видимо, ще під вражінням анекдота... тріпнув головою й зареготався.

— Да, действительно, — промовив він. — Это, я знаю, — єсть еще такой анекдот, подобньїй атому.

Всі, чекаючи, повернули до його голови й очі, а Фомушка, подивившись на Семенюка, умостився краще на ліжку, поклавши руку на коліно якомусь студентові, й наставився слухати. Семенюк повернувся і вийшов з кімнати.

— Фу, гидота! — плюнув він з злістю й, зупинившись у дверях вітальні, став дивитись на танці. Піаніно під руками нанятої тапьорші гриміло й вибивало якийсь танець, в якому, обвіваючи Семенюка вітром пахощів, крутились-пролітали різні пари. Було ясно аж надто від ламп, канделябрів та великої люстри, що спускалась по середині вітальні. А в самій кімнаті, здавалось, пройшовся з мітлою якийсь велетень і все порозмітав по кутках. Піаніно було запхнуте аж у куток;

згорнуті килими лежали біля його; вазони з квітками мостилися в другому кутку; широка турецька канапа стійма стояла під стіною і, здавалось, щохвилини мала впасти на збиті в купу столи і шафку з книжками, — розгардіяш надзвичайний!

Семенюк почав шукати "білу косу й чорні брови". Промиготіло щасливе лице Васине, усміхнулась і кивнула знайома панночка, щось крикнула йому Ліда, висовуючи з-за намощених грудей Ламазіді чорненьку, гарненьку, маленьку голову, протупали якісь купецькі пари, а Галі щось не було.

"Може, не прийшла ще?" — подумав Семенюк, переводячи очі з кутка в куток, де спочивали парочки. І вмить почув, як серце холодно-холодно замліло. Повернувшись боком до його, а лицем до славного на всі жіночі гімназії джиґуна Сержа Горонського, щось палко й весело говорила Галя. Семенюка ця веселість прикро вколола.

"Чи перестануть вони скакати?" — з досадою подивився він на пари і став очима шукати проходу до Галі.

"Ет! чорт! Іти так іти!" — одважився він і, пробираючись поміж парами, незручно ступаючи по сковзкій підлозі, став простувати в куток.

"Та й фігура ж у мене тепер, мабуть, тричі йолоп-ська", — червоніючи проти волі, думав він, зупиняючись іноді й вижидаючи, поки пролетять пари.

Галя повернулась.

— А! Аристократ! — крикнула вона, побачивши його, і простягнула руку. — Ви чого так пізно?

— Не мав часу! — одскакуючи трохи вбік від якогось гімназиста з дамою, що крутились прямо на його, одмовив Семенюк.

— Що?.. Не чую...

— Часу, кажу, не мав... — "Чорт їх пре прямо на тебе!"

— А я думала, що ви вже й не прийдете! — кинула йому Галя і більше, ніж слід, подивилась у вічі.

— Ні... чого ж... Добривечір! — насилу підійшов він і простягнув руку.

— Думала, що, може, яке діло не пустить... Ви знайомі? — подивилась вона на Семенюка, а потім на Сер-жа. — Семенюк... Горон...

— Знайомі! — простягуючи холодно руку Сержеві, перебив її Семенюк.

Серж здавив йому пальці, підвівся і знову сів, поклавши ногу на ногу.

— Ну, як же ви?.. Та сідайте, а то вас будуть штовхати, — подивилась Галя навкруги, але стільця не було поблизу.

— Нічого, нічого. Я так... — угинаючи спину й ледве стоячи під напором шлейфа якоїсь пари, поспішив заспокоїти її Семенюк і трохи насунувсь на Горонського. Горонський делікатно сховав ноги під стілець.

— Вас ще зіб'ють... — засміялась Галя.

Горонський хмикнув, а Семенюк ніяково скривив губи і хотів щось промовити, але не встиг і рота роззявити, як знов налетіла якась пара, штовхнула, махнула шлейфом і щезла в гурті. Семенюк ще більше насупився, червоніючи та почуваючи, як ніяковість, злість і сором якимсь гарячим клубком розходяться по грудях, давлять їх і сковують язик,

думки і всю істоту його. Горонський ще більше підсунув ноги під стілець. Ніяково змовкли.

— Ви бачили вже Ліду? — спитала Галя.

— Ні, я ж тільки що прийшов...

Горонський нахилив голову.

"Помішав, мабуть", — пронеслось у Семенюка.

— І не поздравили?! "Хоче спекатись!"

— Ні... коли б же я міг...

— Ай-я-яй! — докірливо-ласкаво похитала головою Галя. — Такий празник для неї! "Хоче спекатися!.."

— Справді треба знайти та поздравити, — вголос промовив він. — Та й з Єремєєм Афанасьєвичем і Варва-рою Карповною поздоровкатись... Вони там? — хитнув він на двері їдальні, крізь котрі виднілися якісь постаті, і, не чекаючи відповіді, став пробиратись туди.

"От тобі й зустріч... Поетична, ніжна зустріч! — з мукою злості, сорому й ніяковості думав він, ухиляючись від пар і почуваючи на спині погляд Галі й "того дурня". — От тобі й кохання, і друг, і... У-у, йолопи, дикарі прокляті! Ще за культурних людей себе мають, — злісно проводжав він кожну пару, балансуючи серед них. — Фу, гидота яка!"

Він добився до бажаних дверей і заскочив у їдальню.

— А! Загнали вас? — крикнув йому Єремєй Афа-насьєвич, підвівши голову від карт і задоволене сміючись.

Партньори озирнулись до Семенюка.

— Наш репетитор... Имею честь... — повів Сухобрієв в повітрі лівою рукою — в правій були карти — й подав її Семенюкові. — Не пьет, не курит й в рассужде-нии женского пола непорочен...

Партньори привіталися і знов захопились картами. Микола озирнувся. Тут було тихо й затишно. Біля вінтьорів сиділи якісь сіренькі, ледве примітні постаті, що звичайно по два, по три сидять біля картярських столів, мало що розуміючи, іноді позіхаючи й витираючи квітчастими хусточками сльози. За обіднім столом, що для свята був застелений новою скатертю з синіми китицями й мало не тріщав під вагою самовара, величезних ваз із варенням, сахаром тощо, чинно, мовчки сиділи якісь три чи чотири салопниці з купчих, склавши руки з хусточками на колінах. Біля самовара позіхала Варвара Карповна, невеличка чорненька жінка з молодими ще очима й добрими губами. Шелестів дощик за вікном, свистів і пищав самовар, та зітхали салопниці.

З сумежної кімнати, що була спальнею старих Сухобрієвих, чувся сміх, сварка, дзвякання грошей та ляпання картами.

"Мабуть, стукалка!" — подумав Микола, підходячи до Варвари Карповни і здоровкаючись з нею. Салопни-ці провели його очима. Варвара Карповна привітно поздоровкалась, розпиталась про здоров'ячко, посадила і зараз же підсунула неодмінну шклянку чаю.

— Ромцу, Николай Степанович!.. Свеженький! — крикнув з-за карт Сухобрієв. — Варвара Карповна, подлей!

— Да Николай Степанович не пьет же!.. Может, выпьете, Николай Степанович? — узялась була за пляшку Варвара Карповна, але Микола одмовився.

— А сухариков? — підсунула вона кошичок, але він і від цього одмовився, хоча почував голод немалий.

Помовчали. Микола, сьорбаючи чай, почував, як якийсь моральний холод все більше й більше пронизував його всього. Кидаючи іноді оком крізь розчинені двері у вітальню, прислухаючись то до гучних вибухів мелодій, то до ляпання карт партньорів, то знов до вітальні, він почував себе чужим серед цього люду, самітним, може, ще більше, ніж у темному номерку. Тільки від думки про Галю серце тепло починало битись, але зараз же неприємно згадувалась недавня зустріч і робилось ще холодніше й нудніше. Варвара Карповна подивилась на вікно й позіхнула.

— Дождик... — зітхнула одна з салопниць, перекладаючи хусточку з правої руки в ліву.

— Да... Й когда оно, господи, уже зима будет... — промовила байдужно Варвара Карповна. — Январь месяц, а как будто сентябрь или октябрь.

— Сказьівают, — почала тоненьким голосочком друга салопниця з чорненьким очіпком на голові й кашлянула, — перемещение климата должно произойти... Как-то, будто наш климат да перейдет в Америку, а из Америки — к нам... Телеграфист, племянник кумн, сказьівал... Как будто ученьїе доискались...

— Господь святой знает! — зітхнув зелений очіпок, і знов усі помовчали.

— Что вьі такой грустннй, Николай Степанович? — сказала Варвара Карповна привітно. — Зажурились, що рано оженились?

Вона колись, ще як була в гімназії, читала Шевченка й любила іноді перемовитись із Семенюком по-українськи.

— Ні... нет, напротив... — промовив він, підводячи голову й силкуючись удати веселого. — Сегодня такой праздник...

— Вот то-то й оно! — засміялась Варвара Карповна, і зморшки промінням розійшлись по її лиці. — Может, грустно, что праздник, да не ваш?

— Хе-хе-хе! — піддержали очіпки.

Микола силувано всміхнувся, але нічого не одмовив.

— А ви взяли б да й женились! Вот Глафира Конд-ратьевна й невесту б вам нашла... Правда, Глафира Кондратьевна? — повернулась вона до зеленого очіпка.

Глафіра Кондратьєвна подивилась на Миколу й цілком поважно промовила:

— А что ж! Й нашла б! Такому красавцуда не найти!

— Ого! — весело засміялась Варвара Карповна. — Комплименты!

— Чего "комплименты"? — злегка образилась Глафіра Кондратьєвна. — Думаєте, не найду?.. Раз говорю — значит, найду. Й богатая, й красивая... свой дом й двадцать тысяч хоч сейчас... Да! Зто не "комплимент"!

— Образованная?

— Известно, образованная, а то как же! Сдала экзамент. Как же... За ее сватался Недобрюхин — тот, что потом на Савкиной дочке женился — й отказала! "Мне, — говорит, — офицера, чиновника или, по край-

ности, — говорит, — студента подавай"... Вот как! Да... Зто не "комплименты"!

— А в самом деле, Николай Степанович, давайте мы вас женим! — напівповажно скрикнула Сухобрієва. — Что ж вам: богаче теперь трудно найти. Вы, студенти, теперь все ищете, как бы побогаче; а я вот от души говорю, что для вас ато очень хорошо...

— Собой приятная такая мамзель, — додала Глафіра Кондратьєвна, — на роялях всякие песни, й в разговоре такая веселая, все больше про офицеров... Такая приятная...

Микола скінчив чай, встав і подякував.

— Может, еще стаканчик?

— Нет, спасибо... Пойду найду Лидию Еремеевну... не видел еще.

І боячись, що його зупинять, хутко повернувся й вискочив до вітальні. Пари, як і перше, крутились, миготіли й віяли шлейфами. Семенюк притулився до стіни й, посовуючись іноді, став дивитись на їх. І вмить йому стало чудно і навіть смішно. Чого він тут? Навіщо він стоїть отут, біля стіни, чужий серед чужих, з другого табору, з другим життям, самотній, нікчемний серед цих танців, незграбний серед цих затягнутих, прилизаних "коллег", сердитий, сумний?.. Галя? Чи вона ж любить його?..

І знов холод пройшов по тілу, в грудях ніби зразу порожньо стало і навіть чогось страшно. Він зітхнув повів плечима, мов здригнувшись, і хотів перейти вже кудись, до людей, як вмить над вухом у його продзвеніло:

— Я зараз.

І не встиг він повернутись, як дмухув вітер, промиготіло лице Галине з привітною усмішкою і сховалося за парами. І Миколі вмить стало тепло, якось боляче тепло, і навіть захотілось чогось плакати.

За хвилину вона вже була коло його.

— Де ви були? — важко дихаючи й обмахуючись віялом, накинулась вона, не доходячи ще.— Шукала, шукала... Ходім звідсіль... Ходім до Лідиної кімнати... Мені так багато єсть казати вам... Який хороший: утік і сидить десь... Шукай ще його...

Микола щасливо роззявляв рота, йдучи за нею, збирався говорити й... тільки балансував поміж парами.

— Ну, сідайте... — складаючи руки на колінах, сіла вона на своє улюблене місце в куточку канапи й показала коло себе. — Ну, говоріть, де були? Мабуть, з якоюсь панною сиділи? Так?

— Всього-на-всього в їдальні був, — весело одповів Микола. — Пив чай і балакав про своє весілля з Варва рою Карповною.

— Про ваше весілля?! — скрикнула Галя і трохи зблідла. — Ви женитесь?

Семенюк радісно піймав цю блідість, і каяття залило його груди. "Моя хороша!" — подумав він.

— Ні, — промовив далі вголос, — мене лиш женили Вже найшлась якась і "мамзель"... свій будинок і двадцять тисяч... Гидко, розуміється...

— І ви б женились? — дивлячись на його якимсь гордим, палким поглядом, промовила Галя повагом. — Ви? Таке молоде, чисте? Який би з вас муж був?

Миколі хотілось крикнути: "От через тиждень побачиш!", але він тільки промовив:

— Хіба я вже такий... що... не можу бути мужем?

— Ні... Но... ви такий молодий... Ну, та оставим це! А то ви ще втечете від мене, як робите раз у раз.

— Анно Іванівно! — скрикнув здивовано Микола. — Я тікаю? Навпаки, мені так легко з вами...

— Ну, мабуть, не дуже й легко! — кинула вона, не дивлячись на його і граючись віялом.

— Вам компліме́нта хочеться?

— Микола Степанович! — швидко подивилась вона на його і, зобачивши його радісні, привітні очі, тихше додала: — Я думала, що ви серйозно питаєтесь... А що я говорю це, так це просто... потому, що...

— Через те... — поправив Микола.

— Через те... Бачите, я зовсім погано ще говорю по-українськи...

— Нічого, нічого. Ну, так "через те, що"... Що?

— Через те, що для вас не маю нічого інтересного... Ви чоловік другий, я друга... А мені з вами легко, то правда! Ви такий... простий... молодий... Славний!

Микола слухав і почував, як щось рідне та ніжне теплом обгортало всю його істоту. Йому хотілося схопити цю стрункy, як виточену, постать, ці високі, пишні груди, прихилити чудо&e личко до себе на

груди, закрити її всю руками й крикнути всьому світові: "Моя вона! Моя, моя!"

— Скажіть, ви кого-небудь любили? — вмить спитала вона хутко. — Любили?

— Нікого й ніколи...

— Правда?

— Правда.

Вона знов якось чудно гостро подивилась на його, і губи її трохи ніби здригнули. Микола теж подивився на неї й, не спускаючи очей, промовив:

— А знаєте, ви сьогодня якась... чудна...

— Як іменно?

— Так... Якась не така, як завжди... Щось таке рішуче... Ніби ви на щось зважились. Вигляд такий... Ніби збираєтесь боротися з кимось або поставити на своєму... Щось уперте таке...

Вона знов кинула на його тим самим поглядом, гострим, палким і чудним.

— Може, й так, — усміхнулась вона й замислилася. Микола тихо взяв її за руку й тісно здавив тонкі довгі пальці. Галя здригнулась, подивилася на двері й нахилила голову.

— Ой, болить, милий... Не дуже... — прошепотіла вона і злегка здушила йому руку.

"Милий, милий!" — радісно обізвалось по всій істоті Миколи.

— Ну, і... що ж?.. — не розуміючи добре, що говорить, спитав він, прислухаючись, як у грудях приємно-холодно завмирало і серце стукало так, що, здавалось йому, навіть Галя чула цей стукіт...

Галя стрепенулась.

— Що ви сказали? Вибачайте, я недочула... — здушила вона йому руку. — Ви щось питали?

— Ну да... Ні... Ви, здається, щось чи говорили, чи хотіли сказати... Ага! Ви казали, що маєте щось сказати... Що таке?

— Я мала сказати?.. А!.. Да... Я маю вам щось сказать... Тільки...

— Тільки що?

— Тільки... Ну, нічого!.. Слухайте...

— Усім серцем слухаю!

— Правда?.. Ну, слухайте...

Вона трохи замислилась. Микола терпляче дивився на неї. З вітальні глухо долітали згуки якоїсь сумної мелодії й наче хотіли ще більше відрізнити Миколу від усього світу, від номерців і ще більше й тісніше споріднити з цією теплою, оксамитною ручкою, з цими тонкими пальчиками, що так покірно й тихо лежали в його руці. Він тихо-тихо стиснув їх.

— Слухайте, — підняла голову Галя. — Ви, мабуть... Ні! не скажу! — вмить твердо промовила вона.

— От тобі й на! — засміявся Микола.

— Не скажу, не скажу! Ви зараз розсердитесь, не так на це подивитесь, зараз... Ні, ні! Микола здвигнув плечима.

— А обіщаєте не сердитись, не лаятись, не кричати?

— Голова тому порукою!

— Ет! — незадоволено шарпнула руку Галя. — Ви говоріть серйозно... Обіщаєте?

— Та що ж таке?

— Ви скажіть, обіщаєте не сердитись, коли я вам щось скажу?

— Не знаю... — засміявся Микола. — Може, ви мені щось таке скажете, що й святий розсердився б. Скажіть уперед.

— А! Ну, так не скажу зовсім... Пустіть руку! — прошепотіла вона трохи сердито.

— Ну, Галя...

— Як? "Галя"? Не смійте мене так називати... Не хочете дати слово... Пустіть руку...

— Га-а-ля...

— Ну, обіщаєте?

— Та що ж таке, господи?

— Що не будете... що... Ні! Знаєте що? — пригадавши щось друге, скрикнула вона.

— Ні, не знаю.

— Слухайте, Миколо Степанович! — серйозно промовила Галя. — Я питаюсь у вас серйозно... Це важно.

Микола зробив серйозну фізіономію і здавив пальчики.

— От що... ви краще слухайте!.. Дайте мені слово, що ви не будете ні сердитися, ні... виражать своїх мнєній, ні лаяти мене сьогодня, що б я не зробила і що б ви не почули... Добре? А завтра ви повинні прийти до мене, і ми побалакаємо про все... Я об'ясню, ви подумаєте... Словом, завтра ви непремінно прийдіть... Даєте слово?

— Так ви краще зараз скажіть усе, та й годі! Побалакаємо...

— Ні, ні!.. Я хочу сьогодня ввесь вечір з вами бути... Я й так мало з вами буваю... І я хочу, щоб ви мене проводжали додому... А то ви як узнаєте, то не захочете ще й провести мене. Добре?

У Миколи радісно завмерло серце. "Боїться, що не люблю... Хоче признатись... Боїться... Моя, моя, моя!"

— Ну, даєте слово?

— Даю, даю!

— Глядіть! Я вашому слову вірю... Що б не случилось, слово держіть... Добре?

— Тисячу раз добре! — щасливо прошепотів Микола й тихо підніс її руку до губ.

— Хто-небудь увійде, — ледве чутно кинула Галя, не однімаючи руки й червоніючи.

"Ну, так що? Все одно через тиждень моя будеш!" — хотілось йому сказати, але щось держало язика. Йому було так любо: несвідомість і страх Галі за його кохання так радісно підіймали нерви, що хоч трошки хотілось ще посидіти так. А там... Все скінчиться: галас, гам, здивовані обличчя купецтва, подруг, "коллег", чиїсь руки, чиїсь поцілунки, бажання всього найкращого... Бр-р!

— Нащо цілуєте? — прошепотіла Галя. — Так собі? Да?

— Ні, ні... — відказав, не одриваючи руки, Микола.

— А нащо? Нащо?.. Хіба любите? Любите? Миколі хотілось мовчати і слухати-слухати без кінця цей палкий, збентежений голосок, повний чогось дужого, повний якоїсь досади, гніву й кохання.

— Ну, говоріть же! Любите?.. Ну? Ну? — нахиляючись до його й до болю стискаючи руку, прошепотіла вона. — Ну, говорі же, говорі! — вмить обгортаючи його шию, обдала вона його полум'ям щоки і стала скажено цілувати всього.

— Любіш? Да? Говорі же, проклятий, глупий... Говорі, любіш?

— Не "говорі", а говори!..

— Ах, оставь, пожалуста, хоть теперь... Говори... Ну, скорей!

— Люблю... — задихаючись, промовив Микола й завмер під вибухом невимовного, навіть дикого якогось кохання Галиного.

Здавалось, очі її не дивились, а горіли й світилися, щоки палали й пекли своїм полум'ям, груди хвилювали під тонкою білою сукнею.

— Ввійде хто-небудь... — одкинувсь трохи назад Микола.

— Плевать, плевать, пусть входят! Я люблю, люблю... Сльїшишь ты! Целуй, целуй!..

Вона навіть страшна була. Щелепи випнулись якось уперед, зуби зціпились, в лиці було щось звіряче, дике.

— Ты мой, мой! Сльїшишь ты, проклятий! — прошипіла і, схопивши його за голову, нахилила, впилася зубами в щоку й одкинулась назад. Микола аж підскочив.

— Загрызу!.. Всего загрызу! Болит! Не смей, не смей, — тм мой! Я хочу, й ты будешь мой с своей чистотой, невинностью, идеями... й всем... Сльїшишь!.. Ты ж любишь... Любишь же? Да? Больше всего?

— Люблю, люблю...

У Миколи крутилась голова.

— Бросишь все ато?.. Не будешь больше мучить "просвещением"? Да? Любил й прежде или "просвещал"?.. Все равно будешь мой!.. Я все пущу в ход... Сльїшишь ты!..

— Люблю, люблю... — важко прохрипів Микола, нічого, нічого не чуючи й почуваючи тільки, що й на його переходить те щось дике, скажене, безкрає, що полум'ям било від Галі.

— Ты мой, мой!.. Я тебя никому не отдам, слышишь?! Убью, если завтра не придешь... ты слово дал... Оставишь все й придешь.

— Оставлю, оставлю... В двері щось постукало.

— Ідуть! — штовхнула вона його й швидко одкинулась назад.

— Ну, а вона вам що? — важко дихаючи, голосно спитала вона, хутко поправляючи свій білий, хвилями завитий чуб і тихше додала: — Говорите что-нибудь... Скореє! Можно! — гукнула вона до дверей.

— А вона каже...

Двері розчинились, і в кімнату вбіг Фомушка. Обдивившись навкруги й зобачивши їх, він, ще не доходячи, закричав:

— А я ищу вас!

— Та так-таки й упала? — закриваючись віялом, зареготалась Галя таким натуральним майстерним реготом, що Миколі чогось ніяково і разом прикро стало, хоча він і сам невміло силкувався засміятись.

— До... до... лу? — ледве вимовляючи, прокричала Галя. — Ха-ха-ха!

Микола кривив губи та все більше й більше почував щось неприємне, дивлячись на Галину гру. Фомушка оторопіло став і, дивлячись на неї, теж почав сміятись.

— А... а... ви? — виглянула Галя з-за віяла, подивилась на Фомушку і ще голоснішим залилась реготом.

— Да что такое? — засміявся й Фомушка.

— Ох, ох, ха-ха-ха-ха! Фомушка нічого не розумів.

— Что-то, видно, смешное! — догадався він. Микола справді засміявся, а Галя аж упала на спину канапи, й навіть сам Фомушка зареготався.

— Ох, ох, Фома Лу... Лукич!.. Дайте... по...жалу — ста, водьі, — викрикнула Галя.

Фомушка повернувся й полетів.

— Ну, целуй... еще... Будет... Придешь завтра? Да?

— Прийду, прийду...

— Мой?

— Твій, твій...

— Ну, будет... Пусти... Идет... Вона пригладила волосся, поправила злегка пом'яту сукню і трохи одсунулась од Миколи.

— Даже водн захотели, — ще з порога крикнув Фомушка, обережно несучи шклянку. — Зто что-то смеш-ное! — додав він, маючи на увазі перший ефект од цих слів.

Але Галя навіть і не усміхнулась.

— Вредно так много смеяться, — промовила вона, надпивши трохи й вертаючи Фомушці шклянку. — Красньіе, как раки...

Микола провів рукою по лиці, що горіло, як в огні, і глибоко зітхнув.

— А я, Анна Ивановна, за вами, — беручи шклянку й нахиляючи трохи голову набік, сказав несміло Фомушка.

— Куда? — холодно спитала вона.

— Кадриль...

— Ох, Фома Лукич! Простите, ей-богу, не могу, — твердо подивилась вона на його.

— Хм... — жалібно, по-дитячи хмикнув Фомушка. — Анна Ивановна!..

— Фома Лукич! — тихше промовила Галя і якось подивилась на його. Лице у неї зразу стало сухе, тверде й жорстоке. Фомушка якось принизився, але попробував ще раз хмикнути і схилити благально голову набік. Галя пильно подивилась на його і промовила: — Вьі уже забьіли?

Фомушка помалу повернувся й тихо пішов з кімнати. Але не встиг він дійти до порога, як у двері постукано, потім вони розчинились і в кімнату заглянула чорнява голова Ламазіді.

— А! Вьі тут? — забачивши Галю, промовив він і ввійшов. — Лебединая песнь моя, Анна Ивановна!.. — підходячи, засміявся він і підставив руку бубликом.

— Что такое? — здивувалась Галя.

— Как? Не понимаете? — здивувався й Ламазіді. — С женихом кадриль... Последний, может бьіть, раз танцуем с вами.

— А-а! — протягнула Галя і, подивившись на Миколу, безнадійно розвела руками.

— Простите! — звернувся Ламазіді до його. Микола криво усміхнувся і, встаючи за Галею, промовив:

— Нічого, нічого...

— З, Анна Ивановна, — жалібно обізвався вмить Фомушка, — я ведь просил...

— Но я ведь жених, Фомушка! Разве вьі не понимаете? — скрикнув Ламазіді, йдучи до дверей. Галя повернулась до Миколи й тихо промовила:

— Ходіть в гостінну... Я скоро... Почекаєте там... Усі вийшли з кімнати і вступили до вітальні. Піаніно мовчало, тільки по кімнаті гасав якийсь студент — дирижер — і щось несамовито кричав парам, що купились в одному кутку.

— Ну, когда уже все станут, придете за мной, — звернулась Галя до Ламазіді, — а мне нужно е ще поговорить с Николаем Степановичем.

Ламазіді уклонився й одійшов. Фомушка теж одсунувся ступнів на п'ять попід стінкою і став біля канапи, задумливо схилившись на неї.

— Скучати не будете? — спитала Галя, стаючи в куток і показуючи Миколі рукою місце біля себе.

— Не знаю, — одповів Семенюк. — Для мене не знайдеться, мабуть, забавки... Не танцюю, не п'ю... Якби хоч пив, то й мені б, мабуть, було весело, як тим усім добродіям, що у Васиній кімнаті засіли.

— І ніколи нічого не пили?

— Рідко... Можна сказати, що й ніколи...

— Чому?

— Як "чому"? — здивувався Микола. — Гидко... грязно...

Галя нічого не сказала, тільки пильно подивилася на його й перевела очі на вітальню.

— Ну, а если б... Ну, а якби я захотіла, щоб ви випили — випили б? — вмить повернулась вона до його і гостро подивилася в вічі.

Микола трохи здивувався:

— Що це вам прийшло таке в голову?

— Так... Я хочу знати...

— Хм... Мені здається, що ви такого не захочете... Не думаю, щоб...

— Ну, а якби? Випили б? — перебила вона його.

— Та навіщо вам такого бажати?

— Ну, так... Випили б?

— їй-богу, ви сьогодня якась чудна... Що з вами?

— Нічого. Ну, от я хочу, щоб ви зараз пішли в столову й випили... Ну, я хочу! — нетерпляче тупнула вона ніжкою.

— То я... може, й не піду, — протягнув Микола.

— Не підете? Чому?

— Ну, "чому"! Я ж говорю вам: гидко це...

— Ну, а як я хочу, щоб ви зробили гидко?.. Ну, хочу, хочу! От я зараз вам говорю: Миколо Степанович, я хочу, щоб ви пішли в столову і зробили для мене гидко. Вип'єте?

Микола тільки знизнув плечима.

— Ну?.. Что ж молчишь? Сделаешь? Да? Я так хочу... Если любишь, сделаешь... Ну? — зашепотіла вона. — Я хочу, чтоб тьі для меня на все пошел, сльїшишь? Вьіпьешь? Да?

— Чудне бажання, — почав Микола, але вона зараз же перебила його:

— Ну, я так бажаю, я так хочу... Сльїшишь? Тьі должен ато сделать... Тьі мой!

— Дивно! — знов рушив він плечима, знов почуваючи, що голова йому починає крутитися. — Як же я... буду пити?.. І з ким? Для чого?.. Я нічого не розумію... Всі ж мені чужі...

— Нічого! — скрикнула Галя задоволене, й по гарному, ще трохи червоному лиці її пробігло знов щось звіряче й дике. — Я вам зараз найду компаньона!

І налагодилася вже йти.

— Але, може, я його зовсім не бажаю! — зупинив її хутко Микола.

— Ну, то вибирайте, кого хочете... Скоро! Микола став перебігати очима з студентських сюртуків на цивільні й зупинився на Фомушці.

— Коли так, — промовив він, — то нехай буде Фомушка. Однак він сумує... Треба його розважити. Хоча він мавпи не вигадає, але все-таки симпатичний і простий хлопець... Пожалуста, Фомушку.

— Так, значит, Фому Лукича? — ступила Галя і злегка повернулась, не дивлячись на його.

— Фомушку, Фомушку!

Хвилин за три приємно здивований і радий до послуг Фомушка вже стояв біля Миколи.

— Ну, ось вам і компаньон! — промовила Галя, не дивлячись на їх.

Миколі було трохи ніяково перед Фомушкою.

— Як вашим услугам! — додав той, привітно всміхаючись.

— Так ми ще побачимось, — аби лиш сказати що-не-будь, звернувся Микола до Галі. — Дві чарки недовго...

— Больше не думаєте? — хитро вставив Фомушка, маючи його слова за facon de parle.

— Конечно, побачимось! — здивувалась Галя. — Жду вас через четверть часа, не більше... Чуєте?

Микола й Фомушка уклонились і вже націлились йти, як Галя, щось наче згадавши, хутко покликала Фомушку.

— Сию минуту, — кинув цей Миколі й побіг до неї.

— Пожалуста, там под влиянием паров еще не проболтайся... — прошепотіла Галя. — Я зтого не хочу... Сльїшишь?

— Боже сохрани! Й язьік прикушу!

— Ну, йди.

"Мабуть, просить, щоб не давав мені пити багато, — думав тим часом Микола з ніжною подякою. — Голубонька моя мила!"

— Альон! — крикнув Фомушка, підходячи до його і прямуючи просто в їдальню.

III

А в їдальні картина зоставалась та сама, тільки трошки відмінилася: в кутку, біля дверей, що веди до спальної, замість трьох стільців стояв невеликий стіл. Той стіл, — мета для сіреньких свідків вінта, спокуса для сумирних салопниць і розвага нещасливим у картах, — накритий був білою скатертю і так тісно заставлений випивками і закусками, що, здавалось, маковому зерну ніде було впасти.

— Куда ато? — зупинив їх Сухобрієв.

— На "репетицию"! — весело одповів Фомушка, киваючи на стіл, якому сам Єремей Афанасьєвич дав таке назвисько.

— Как? И Николай Степанович?

— А что ж! — жваво, але якось роблено засміявся Микола. — Нужно вьіпить!

— А вьі ж умеете?

— Ого!

— Да гляди мне там, надрьізгайся, как конь, — не повертаючи голови від карт, невдоволено промовив дідусь, батько Фомушчин. — Для ради торжества...

Миколі зовсім ніяково стало.

— Не боитесь! — заспокоїв батька Фомушка. — Не маленький... "Мальїй не дурак, знаю сладить с кем й как!" Идемте, Николай Степанович!

— Разрешили, значит? — звернулась до його Варвара Карповна, коли той проходив біля неї.

— Да, немножко... Хе!

— Й прекрасно, й прекрасно! — похвалила вона. — А то держитесь таким постником, что ужас.

— А вот мьі сейчас!.. — хитнув Фомушка до стола головою і клацнув пальцями.

Стіл, на радість Миколі, стояв оддалік усіх, так що як тихо говорити та ще сісти спиною до салопниць, то вони не могли нічого ні почути, ні побачити, хоч би витягували шиї, як гуси.

"Але становище все-таки паскудне, — думав Микола, сідаючи за стіл і почуваючи на собі погляди й салопниць, і всіх. — Ніколи не пив, удавав святого і... Ех!"

— Я думаю, спервоначалу простой? — звернувся до його Фомушка, беручись за графинчик, уже надполовинений. — Как-то, знаєте...

— Все равно!

— Й я так думаю... Ну, боже благослови... Ох, чуть не разлил... Ну-с... За ваше здоровье!

Микола одразу перехилив і проти волі здригнувся. Пекуча течія якось гостро пройшла по горлу й розлилась вогнем по всім тілі. Одразу страшенно схотілося їсти.

— Селедочки, Николай Степанович, — присунув тарілку Фомушка, витираючи губи. Микола жаденно вхопився до "селедочки".

— После первой не закусьівают, — наливаючи знов, привітно всміхнувся Фомушка, сам справді не закусюючи, — За ваше здоровье!

— За ваше также!

"Правду кажуть, що друга йде вже легше!" — всміхнувся про себе Микола, смаковито уплітаючи оселедця і скоса подивляючись на смачну шинку, яку вже намазував гірчицею Фомушка. Оселедець дійшов до краю, але їсти ще ніби дужче захотілося.

"Хіба ще одну випити та шинки з'їсти?" — подумав Микола, одкидаючись назад.

— Что ж вьі, Николай Степанович? — хитнув на закуски Фомушка. — Ветчинки?

— Нет, спасибо, довольно...

— Что?! — злякався той. — Довольно? Больше й не випьете?

— Не могу...

— Да не может бьіть?! Еще одну, Николай Степанович!

— Еще одну!? — вагаючись, перепитав Микола і подивився на шинку. — Хм... Ну, давайте еще по одной!

"Вона ж не брала з мене слова, що я тільки дві вип'ю... 'Вона думала, що я сам боюсь більше двох випити, — заспокоював себе Микола, дивлячись, як чиста, прозора І цівка горілки лилась у чарки. — Не вставати ж голодному ! "

— Вот й... великолепно! — радісно говорив Фомушка. — А то "не могу". Я уже испугался... За ваше здоровье!.. Мне так приятно с вами... — глитнувши нашвидку шматок хліба, додав він, — Вьі такие всегда... как бн вам сказать... скромньїе... Вьі не обижайтесь, что я так говорю... Я, знаєте, просто говорю, необразованно...

Микола вспокійливо хитнув головою, не маючи спромоги сказати словом.

— В гимназии... Что ж я там? Со второго класса вьігнали... Необразованньїй.

— Пустяки! — муркнув, плямкаючи, Микола.

— Что?.. Извините, я не рассльїшал. Микола ковтнув і промовив:

— Я говорю, что й без образования єсть люди честньіе й порядочньїе.

— Ну да, — згодився Фомушка. — Но, знаєте, образованньїй человек... все-таки... как-то...

— Ну да, конечно...

Розмову їм перебив якийсь студент, який хутко вийшов із спальної, підійшов до столу й налив собі чарку. Випивши, він схопив шматок шинки, вщіпнув хліба і, прожовуючи, звернувся до них, як до знайомих:

— Лихо придумано сие: после каждого проигранного рубля хоть выпить можно... Д-да...

— Много проиграли? — спитався Фомушка.

— Е ще один — й будет десятка.

— Ого!

— Д-д-да!.. Хм... Ну, нужно идти!

— Зто самый лучший игрок на биллиарде. Здорово играет! — промовив Фомушка.

— Вы знакомн с ним?

— Нет, видал, да й пил когда-то с ним у "Гаврюшки". Микола хотів спитати, що це за "Гаврюшка", але підійшов якраз сам "принципал", потираючи вуса й готуючись, видимо, до "вонзенія". Микола наготовився відповідати.

— Ну? Как дела? — звернувся Сухобрієв. — Выпивахом?

— Да, — відповів Микола. — А вы уже окончили игру?

— Нет... А нука-сь, налей-ка мне, Фомушка... Роберок только окончили... А вы что ж, не боитесь уже? Хе-хе-хе... Полней, полней лей... Нагвозди-ка мне грибка... Ну, а себе й Николаю Степановичу? Зх, тм!

— Нет, я уже довольно, — почав був Микола, але "принципал" зробив таку ображену і здивовану фізіономію, що Микола аж злякався своїх слів.

— Со мной не хотите? — нарешті промовив Сухобрієв. — То єсть, просто не хотите? Очень даже ато мне приятно!

— Господи! — скрикнув Микола. — Да я с удовольствием, я только хотел сказать, что я уже й так выпил...

— В таком разе, Фомушка, подноси! — звелів "принципал".

Фомушка з великою охотою підніс Миколі й сам узяв чарку в руки.

— Есть! — витягнувсь він по-матроськи.

— Ну-с! — підняв злегка чарку Єремей Афанасьєвич і моргнув.

Всі, наче по команді, задерли голови, опустили руки, крякнули і кинулись до закусок.

— А теперь й до свидания! — втерся "принципал" Миколиною серветкою. — Партнерьі уже сердятся...

Миколі зробилось легше, як він пішов. І легше, і якось тепло, й навіть якесь приємне почуття стало розливатись по всьому його тілу

"А їй-богу, добре!" — подумав він і, одкинувшись на спинку стільця, подивився на Фомушку. А Фомушка аж сяв.

— Хорошо! — промовив Микола.

— В самом деле? — підхопив радісно Фомушка. — А я, знаєте, думал, что вам со мной скучно будет... Вьі такие серйозньїе всегда... Думаю, скучно будет... А может, пивца вьіпьем? — закінчив він з радощів.

— Пивца? — протягнув Микола і почув, що й "пивца" непогано б випити. — А есть?

— Ого! Как можно, чтоб не бьіло? Есть... Вот! — нахилився Фомушка і витягнув з-під столу пляшку. — Калинкинское!

— Давайте його сюда!

Пиво запінилось в довгеньких шклянках і наче засміялось до Миколи.

"А їй-богу, добре! — знов подумав він, почуваючи, як настрій його робиться все кращим і кращим. — Що добре, то добре!"

Випили.

— Мне Анна Ивановна говорит, — почав Фомушка: — "Николай Степанович хотят вьіпить й просят вас к себе за компанию". Думаю: удивление просто! Почему так? Почему я, а не другой кто?

— Да ви мне нравитесь, вот й все, — пояснив йому Микола.

Фомушка аж засміявся від задоволення і, трохи навіть засоромившись цього сміху, поспішив налити ще по шклянці. Випили знов.

— Да... — знов почав Фомушка, бажаючи, як видно, побалакати з Семенюком по-щирості. — Сказать бьі, пригласил меня какой другой студент, я бьі ничего, потому я с студентами всегда, й ато мне не

удивитель-но. Но вьі... Если бьі другой, так я прямо подумал бьі, что, значит, либо денег занять хочет, либо к певицам поехать на мой счет желает. Потому какой я им товариш? Если бьі, скажем, у меня не стало сразу денег, рази б они бьіли со мной так, как теперь? Да, как раз! Они думают, что я этого й не вижу. Ха-ха-ха! А я вижу ато отлично...

"Та він не такий справді й дурний", — подумав Микола.

— Да только я такой, знаєте, человек, что сердиться не могу. Вот хоть бн, примером взять, я женюсь... Невеста моя...

— Вьі женитесь? — здивовано скрикнув Микола.

— Да, — здивувався й Фомушка. — А что такое?

— Да ничего... Но... сколько вам лет?

— Мне? А вот месяпа через два будет двадцать. Через два года на призов... Молодой? Да?.. Пустяки! Тут не то. Тут... Вот я же говорю: они думают, будто я ничего не замечаю. Например, моя невеста... Ну, что тут? Ведь я отлично знаю, что она вьіходит не за меня, а за мой капитал... Отлично вижу!

— Й женитесь?

— Й женюсь... А почему женюсь? Потому что нужно... А почему нужно? Потому что... да потому что... согрешил. То єсть, если уж правду говорить, то я тут, вот вам крест святой, прямо-таки не виноват! Видите ли... Я перед вами скрьіваться не буду... Да й что толку? Все равно скоро все знать будут... Но главное что тут, дак ато будто вмходит, я виноват. А если пошло дело на откровенность, то вот как перед истинньїм богом, не виноват, нисколько! Ну, скажите сами, могу ли я порядочной барьішне сделать такое? С певицей там или какой другой, дак мне

наплевать, но чтоб, значит, с барышней в такие дела... Да я й не осмелился б.

— Но факт!.. — засміявся Микола.

— А факт єсть! — підхопив Фомушка. — "Вот тут-то й єсть запятая", — засміявся він. — Зто єсть такие подходяш.ие куплетьі. Да!.. А ведь я отлично знаю, что она все ато устроила, чтоб выйти за меня... Барьішня она бедная, семья большая. А у меня капитал от бабушки... да й у отца...

— Но позвольте! — скрикнув Микола. — Ведь ато же идиотство... Вм простите, что я так...

— Ничего, ничего, не беспокойтесь...

— Вьі знаєте, что она выіходит за ваши деньги й — женитесь!

— Ну, а что ж я должен делать?.. Спервоначалу я просто не думал об атом, а когда она стала мне говорить, чтоб я, значит, женился, дак что ж мне оставалось делать? Выіходит, ежели бн я отказался, то я подлец. А я атого не желаю. Спервоначалу быіло й папаша й руками й ногами — не хочу да не хочу: она, мол, бескапитальная. А посля, как я ему, значит, выіставил все, как следует, он й испугался скандала. Нет, тут уж пропало... Вот только они все спешат, а мне... еще не хочется... Еще, знаєте, погулять хочется. Потому — я так рассуждаю себе: если я женюсь, значит, уж к певицам — панихида! Уж не поедешь. Потому я сужу так:

ежели я человек необразованньїй, грубьій, я, значит, должен хоть в супружестве держать себя честно. Правда?

— Совершенно верно! — згодився Микола. — Но вьі ведь не принимаете того во внимание, что если она выіходит за деньги, то она же изменять вам будет!

Фомушка нічого не відповів і почухався.

— Хм... Видите ли... — почав він, мнучись. — Тут такое дело... Видите ли, она мне й теперь уже изменяет...

— Как?!

— Так... Просто... Со мной, значит, й с другими. Она, положим, баба горячая, огонь, но... все ж таки... Вот я хотел с вами поговорить... Потому считаю, что вьі мне ато скажете, как следует, не так, как те... — хитнув він головою на вітальню, з якої долітали згуки музики й танців.

"А Галя?! — вмить пронеслось у Миколи. — Чекає, мабуть... Фю-фю-фю!"

Але йому було так гарно, спокійно і тепло-тепло, що навіть поворушитись важко було.

"Ну, все одно вже пропало! Вже більше п'ятнадцяти хвилин пройшло... Договорить свою епопею, та й піду".

— С ними рази можно поговорить... Вьіпить, к певицам...

— Но позвольте! — засміявся Микола. — Откуда же вьі меня знаєте? А если й я такой?

— З, нет! — твердо хитнув головою Фомушка. — Ни за что, вьі не такой! Потому я вас знаю...

— Но откуда?

— А помийте, как ви раз говорили про бедньїх й всякое такое у Лидьі Еремеевньї в комнате? Я смотрел тогда на вас... З, нет, я уж вижу... Вот если бьі вьі мне посоветовали... — закінчив він, благаючи...

— Хм... — знизнув плечима Микола. — Что же я вам в атом случае могу посоветовать? Если бьі я хоть знал ее... Кто она такая?

Фомушка знов почухався.

— Вот так история... Хм... — забурмотів він, щось, як видно, згадавши.

— В чем дело? — спитався Микола.

— Да дело в том, что нельзя говорить, кто она такая й когда женюсь... Секрет.

— Секрет? — здивувався Семенюк і мало не розсміявся. — Тайна? Да?

— Да не тайна, черт побери! — крутнув з досадою рукою Фомушка, — А... дал слово не говорить! Тут целая история. Прямо не поймешь... Вьі не сердитесь, право, я бьі сказал вам, но дал слово. А я рассуж-даю так: ежели я человек необразованньїй й грубьій, скверньїй со всех сторон, то надо, чтобьі у меня хоть что-нибудь бьіло хорошеє. Правда? Вот я ежели дам кому слово, то уже — панихида! Сдержу, хоть бьі что!.. Право, вьі не думайте чего, что, может, ато я все вру, чтоб с вами побеседовать, потому я ато могу... Ей-богу, все ато говорил по душе...

— Да я верю, верю вам! — поспішив заспокоїти його Семенюк і засміявся. Йому хотілося чогось сміятись з усього: і з салопниць, і з вінтьорів, і з Фомушки, і навіть з самого себе.

— Да вьі все равно скоро узнаєте сами, очень скоро-Тут больше палата все. Ему ато так захотелось. А мне бьі чем дальше, тем лучше... Она, положим, тоже секрет-ничает. Словом, ерунда, я вам скажу! — махнув він рукою. — Такое делается, что й сам Соломон, жидовский мудрец, не разобрал бн, ей-богу!

"Каламуть якась... Сашенька-Машенька, душенька Наташенька, — проспівалось у Миколи, — купецкая дочь",

— Образованная она? — голосно спитав він. — Или й атого нельзя говорить? — і засміявся.

— Нет, можно, — засміявся добродушно й Фомушка. — Так чтобьі как следует, — скривився він, — значит, по всем наукам... не могу сказать. Бнла в гимназии... Да мьі с ней про образование мало говорим. Она там имеет какого-то дядю, дак он ей дает читать какие-то ученьїе книжки... Богатьій, говорит, я его не знаю сам. Дак она, чтоб, значит, добиться у него милости, как будто читает ати книжки, а на самом деле они лежат у меня на квартире, пока ей нужно видеться с дядей... У меня, знаєте, єсть совсем отдельная квартирка, собственно, значит, для любовньїх свиданий, — додав він, усміхаючись. — Там, бьівает, она иногда у меня й день й ночь сидит... Раз три дня пробмла... И мать знает. Смеемся мьі, бьівало, с атих книжек. Конечно, й географию учила, й другое там... А так чтоб очень...

— Значит, она баба бойкая! — весело скрикнув Ми кола. — Й вас опутала, й дядюшку колпачит, ха-ха-ха. Ей-богу, вьі чудак большой!

Миколі все більш та більш хотілося сміятись, сміх так і виривавсь у його з грудей, розкочуючись по них, як живе срібло. Щоки злегка укрились рум'янцем.

— О, ловкая баба! — згодився теж весело й Фомушка. — Я вам говорю, такая баба, что... угу! — Він навіть головою крутнув. — А вот

какая она... можно сказать, сладострастная, распутная... Что она только выдельївает, ежели бн вьі знали!.. Певица так не сделает! А вот, если бьі она отказалась выйти за меня, кажись, не знаю, что с собой сделал бьі... Или запил бьі мертвую, или повесился на железном крючке!

— А скореє б запили? Да? — зареготався Микола. Фомушка й собі не видержав.

— Ах, вьі, комик, комик! — ударив його по плечі Микола, аж хитаючись од сміху. — Жаль мне вас, чудака зтакого! Славньїй вьі все-таки мальїй!

— А мне, вьі думаєте, не жаль себя? — скрикнув Фомушка. — Жаль до слез просто! Й посоветоваться не с кем... Вот спасибо вам, вьі все-таки... Если бьі я смел, — додав він трохи несміливо, — предложить вам...

— С удовольствием, Фомушка, с удовольствием!.. Вьі не обижаетесь, что я вас Фомушкой називаю?

— Нет, нет, напротив. Я хотел вас просить внпить на брудершафт... В знак, значит, памяти...

— Ха-ха-ха! — засміявся Микола. — Да с превеликим удовольствием. На "тм", значит?

— На "тьі", на "тьі"! — радісно підхопив Фомушка. — Я думаю, беленькой? — повернувся він до Миколи.

— Все одно!

— Больше, знаєте, торжественности! І хоча у Фомушки рука вже трохи тремтіла, але чарки були налиті майстерно.

— Теперь рука за руку? — спитав Микола.

— Да

Випили, витерли поважно губи й поцілувались.

— Ну, теперь йди к черту! — вилаявся Фомушка брудершафтним звичаєм. Хоч Миколу це трохи й неприємно... ущипнуло, але він тільки засміявся й почав закусювати.

Ця чарка пройшла вже не так легко, вона була якась холодна, гірка і дуже смерділа сивухою. Микола аж здригувався, прислухаючись, як горілка вже не гріла, не ніжила, а якось давила і неприємними хвильками розкочувалася всередині. Сміятися вже не хотілось, хотілось тільки як-небудь скинути з лоба якесь ніби покривало, що наче обгорнуло йому голову й тісно давило її.

"Не треба було більше пити, — пробігла у його думка. — Погано... Треба пива випити, може, освіжить".

— Есть еще пиво? — звернувся він до Фомушки.

— Пиво? — схопився той зараз же. — Есть! Тут под столом целыїй погреб. О!

Микола жадібно випив і справді ніби освіжився.

— Хорошеє пиво, — похвалив він.

— Да, это прекрасное пиво, — згодився Фомушка й замислився. Оченята йому трохи зачервонілися й посоловіли, губи трохи одвисли; видно було, що не тільки пиво, але й горілка була "прекрасная".

І знов обидва замислились.

— Малоросса!.. Малоросса!.. Украинца... — вмить зачулось голосно в вітальні. Микола став прислухатись.

— Малоросса! Малоросса! — почулось уже в дверях, і декільки студентів, панночок і цивільних сюртуків прямувало вже до них.

— Коллега, козачка! — зразу звернувся до Миколи якийсь незнайомий студент і навіть подав бубликом руку.

— Да я не танцую, господа! — засміявся Микола.

— Ну, ну! Ничего, вьі малоросс... Вьі не должньї отказьіваться! — заторохкотіла якась панночка, що, як здавалось Миколі, знайома йому. — Это ваш национальньїй танец! Какой же вьі малоросе, если не умеете танцевать козачка! Стидно, стьідно!

Миколі знов захотілося сміятись і... навіть танцювати. "А от же візьму і покажу вам!" — подумав він і рішуче встав сміючись. Але ноги чогось стали як дерев'яні, ніби чужі і якось чудно пересовувались з місця. Він хитнувсь і схопився за "коллегу".

— Осторожно, коллега! — піддержав його той. — Хотя на корабле качка больщая, но нужно НОС держать по ветру.

— Ничего, ничего — заспокоїв його Микола. — Это пустяки! Вьі, может бьіть, думаєте, что...

— Ничего я не думаю, — перебив йому "коллега", ведучи під руку й направляючи до дверей.

— Все благополучно, й мьі будем танцевать! "їй-богу, вони думають, що я п'яний!" — аж скрикнув про себе Микола, і ця здогадка ще більше звеселила його.

— Потом вьі нам споете что-нибудь из малорусского, — щебетала панночка, йдучи поруч. — Все малороссьі хорошо поют... А сначала протанцуете козачка.

"Я вам таки й покажу, як треба танцювати!" — думав Микола, веселими, добрими очима дивлячись на всіх. І такі вони йому здавались усі милі, хороші, добрі та щирі, що так би взяв та й обцілував усіх.

— Круг! Круг! — закричало декільки голосів, як тільки увійшли всі до зали. Всі зараз же почали посовуватись до стін, розчищаючи широке місце посередині.

— Господа!.. Будьте добрьі!.. Круг, круг! Станьте к стенам! — кричали й бігали якісь два студенти.

"Той, здається, дирижер", — подумав Микола, слідкуючи за одним.

— Господа! Нельзя же так. Виноват... Коллега, пожалуйте!..

Микола вийшов на середину, з дитячою якоюсь усмішкою подивляючись на всіх і силкуючись найти Галю. Але її щось не видко було.

— Пожалуста, козачок!.. Запорожский! — крикнув один з дирижерів до тапьорші й підбіг до Миколи.

— Ну, — хитнув він головою на середину і злегка взяв його за рукав. — Ужарьте-ка!

Піаніно загриміло.

"Ех, матері його ковінька! — весело пронеслось у Миколиній голові. — Я вам покажу, як українці танцюють!" — і піймавши такт, стукйув, ударив ногою і наче силою якоюсь понісся в танці. Через хвилину він уже нічого не бачив і не чув, крім якогось жовтого світу в очах і бадьорих, палких згуків козака... А через деякий час добре він і цього вже не бачив і не чув, а тільки почував, як голова горіла й наче її ще міцніше хтось обгорнув покривалом; почував, як серце то холоділо, то завмирало, ноги ось-ось збирались підігнутися й лишити тіло без підпори. Не чув він і не бачив, як по залі замість викриків дивування з його та бадьорих оплесків нісся вже спершу притишений сміх, а подекуди й голосний регіт. Він ще раз зробив "мисліте" і, посковзнувшись, широко розтягнувся на підлозі. Піаніно змовкло, і регіт ще дужчою хвилею розлігся по залі.

— Вот тебе й козачок! Ха-ха-ха!

— Не вытанцевалось!

— Не мешайте, пусть отдохнет!

— Ха-ха-ха-ха!

До Миколи підбіг Фомушка і, сміючись, став підводити його, ще більше додаючи сміху недоладними силкуваннями. Микола трохи підвівся і, блідий, з посинілими губами, дивився на всіх, жалісно і криво всміхаючись.

— Но ато... Зто просто подлость, гадость! — вмить виступила на середину Галя, червона, з блискучими очима і чимсь диким і злим в губах. — Подло смеяться! Подимите его сейчас же! Сльїшите!

Всі здивовано подивились на неї, й декільки "коллег" кинулись до Миколи й підняли його.

— Спа... си... бі... — ледве вимовив він до Галі, піднімаючись і держачись за Фомушку. — Голова трохи закру... закрутилась.

І хотів усміхнутись, але так скривив побілілі губи, що "коллеги", які збиралися вже пирскнути з "закру... закрутилась", тільки нахилили голови, а деякі одвернулись.

— Куда же его? — спитався один з тих, що підняли, ні до кого, властиво, не звертаючись.

— На воздух! На двор!.. Освежиться! — зразу всі взяли участь. — Пусть освежится!.. Дождик...

— Нет, на холоде хуже!

— Расскажи своєму деду!

— Водьі ему!

— Это танцьі. В голову ударило...

— Кофе с лимоном!

— Нашатирного спирту!.. Есть нашатирний спирт?

— На воздух!

"Освіжитись, освіжитись", — з мукою думав і Микола, почуваючи, як щось важке-важке то набігало з живота на груди, то відходило, то знов

набігало, вкриваючи лоба холодним потом, і знов одходило, кидаючи в огонь.

— Вот тут, на крильце, ему хорошо будет, — злегка опускаючи Миколу на східці ґанку, промовив Фомушка. — Дождик освежит.

Микола жаденно потягнув у себе свіже, вогке повітря, але зараз же почув, як голову здавило наче здоровенними обценьками й тіло все зімлявіло і вкрилося холодним потом. Сили падали.

— Что ви, коллега, спать хотите? — піддержав його один з "коллег", бачачи, що Микола зовсім хилиться набік, безсило хилитаючи головою.

— П... по... га... но м... ме... ні, — ледве вимовив Микола, — тяжко.

— Спать? Да?.. Да он спать хочет?! — звернувся "коллега" до другого. — Бери, поведем, пусть заснет... И накачался же!.. Осторожно, осторожно... Что говорите? Спать? Да?.. Хорошо, хорошо, сейчас ляжете. Отворяй двери!

— Что он? — зустріли їх питаннями. — Не хочет си-деть?

— Спать хочет... Дайте дорогу, господа... Клади на кровать... Васька й на полу поспит... Ноги ему положи на кровать, неудобно же так.

— Может, раздеть его?

— Нет, й так заснет...

"Спати, спати, спати, — крутилося в Миколиній голові з невимовною мукою. — Спати, спати, щоб не чути цього гаму в голові, не почувати цього завмирання та холодного поту".

— Зто хохлик так? — увійшов хтось новий. — Ай, бедняга! А еще идеалист!

— Да, идеально клюкнул! — одповів якийсь поважний голос. — Ха-ха-ха!

"Нехай, нехай сміються... Все одно, все одно... Тільки щоб заснути, щоб не давило, не давило. Заснути, заснути", — крутився Микола гарячою головою по подушці, зараз же нагріваючи одне місце й шукаючи другого, холоднішого. А піт лився наче з повітря, в грудях завмирало, то холодіючи, то неприємно палаючи; тіло лежало, як побите; сам він наче то валився в якесь чорне провалля, то піднімався на якісь надзвичайні високості.

— Україна моя бідна, ой-ой-ой-ой! — заголосив хтось над Миколою. — Напила-а-ся бідна-а... А ведь сначала ловко танцевал, каналия! Даже разбирало! Потом уж стал кренделя вязать... Разобрало украинца... Иш!

— Что он — спит? Может, сльїшит?

— К-кой черт! Куда ему там слишать!.. Эй, коллега!.. коллега!

"Нехай сміються, нехай говорять... заснути, заснути... Хоч на хвилину ж заснути!" — важко дихав Микола, притуляючи нечуственного лоба до холодної стіни.

— Дядько!.. Дядько-хохол!.. Йдем! А то еще разбудим себе на горе.

— Зто, положим, верно!

— Удивительно, как он еще "по Фридрихштрассе" не прошелся...

Потроху всі вийшли, і в кімнаті стало тихо.

"Не можу... не можу... — мучився Микола. Його перекидало, голову давило, ноги поробились якісь важкі-важкі, мов на них гирі почеплено. — Хай усе пропада... Хай Галя сердиться... Хай!.. Тільки заснути, заснути!.. Стіна холодніша... голову вниз... Треба думати щось... Ні, нічого не думати. Голову вниз, вниз, вниз..."

А в залі так само гриміло піаніно, крутилися пари, й сміх гучно розбігався по покоях.

Заклавши голову в самий куток ліжка, розкидавши руки й ноги, на превелику силу Микола заснув...

А пари все крутились.

Прибігали "коллеги", глузували, шарпали, виходили знов, а Микола спав, важким, міцним сном спав. Вже й пари перестали крутитись, затихло піаніно, вже загриміли тарілки в їдальні, а Микола все спав, тяжко, міцно спав. І снилось йому... Якась маленька хатинка, уся в шпалерах з написами: "Калинкинское, калинкинское". В однім кутку — груба, а біля неї діжка з солоними огірками. Коло діжки сидить біла, рум'яна, товста "Сашенька-Машенька, душенька Наташенька" й їсть книжку, на якій золотими літерами написано: "Ученая книга сочинения Лєрмонтова". Миколі чогось робиться страшно-страшно, аж мороз поза шкурою йде. А з-за груби виглядає Фомушка і кричить: "Необразованньїй, необразованньїй". — "Молчать! Зто подло", — накидається на його Сашенька і, схопивши Миколу за голову, кусає йому носа. "Ты мой! мой!" — кричить вона йому, і Микола почуває, як ніс йому більшає, більшає й вже ось-ось сягне до плеча Галі, що якось зробилася з Сашеньки. "Це погано, — дума він, — піп вінчати не може". — "Плевать, — каже Галя, — плевать! Глафира Кондратьевна имеет свой дом, она повенчает". Глафіра Кондратьєвна скидає свій очіпок і натягає йому на голову. Микола почуває, як щось холодне котиться йому по грудях і розливається по всім тілі. "Це благодать", — дума він. "Ур-р-ра!" — розкочується по церкві, й Микола бачить радісні лиця шаферів. А з-за колони виглядає Фомушка і кричить: "Я вас не боюсь, потому я

необразованньїй". — "Ур-р-ра!" — знов гукають дружки. Микола схоплює Галю й починa цілувать її руку, її саму. А губи та руки Галині холодні, як крига, і це ще більш подобається Миколі. "Ур-р-ра", — не стихає гук. Микола прокинувся.

— Ур-р-ра! — загриміло в їдальні. Микола опам'ятався: в руках і під губами у його була холодна залізна штаба з ліжка.

— Ур-р-ра! Микола сів.

"Що таке? — подивився він на себе, навкруги і на ліжко. І згадав. — Господи! Який сором, який сором! — схопив він себе з одчаєм за голову. — Напився! Напився, як биндюжник, собака!.. Винесли... Сміялись... "Малорос, українець..." Глузування пшютів!.. А вона?.. Вона чиста, свята... Вона не плюне тепер у мою гидку, п'яну пику?"

Він скажено здушив голову й завмер. Щоки йому палали з сорому, в голові гуділо, а на серці була якась безсила, холодна безнадійність і почування чогось страшного.

"Тікати, тікати додому! — вмить схопився він і почав нервово застібати ґудзики, що, мабуть, порозстібали, як виносили. — Тікати, щоб ніхто й не бачив мене!..

Ні! — раптом зупинився він. — Побачать з їдальні й покличуть... Що ж робити? Що ж робити?"

Він з одчаєм подивився навкруги й безсило сів на ліжко. В їдальні чогось трохи стихло, потім декільки голосів вмить заговорило разом, і, нарешті, почувся бас Єремея Афанасьєвича:

— Так разбудить его, что ж там!

У Миколи страшенно завмерло серце.

Хтось тихо щось сказав, голос ніби жіночий.

— Вот пустяки! Разбудить, й баста!

"Мене!" — з жахом пролетіло в Миколиній голові. Він схопився, зашамотався, підбіг чогось до дверей, потім назад і вмить, щось наче згадавши, хутко підбіг до ліжка, ліг і одвернувся до стіни. Серце йому билось невимовне.

Незабаром у залі зачулись чиїсь швидкі ступні, потім у сінях і, нарешті, в Васиній кімнаті.

— Николай Степанович!.. Николай Степанович! — заговорив Фомушка, підбігаючи до ліжка, і раптово затряс його за рукав. — Вставайте!..

"Встану, краще встану! — тим часом думав Микола. — Все одно прибіжать помогачі, почнуть гойдати на руках... Встану!"

— Николай Степанович! Вставайте!..

— М-м-м... — замурчав Микола й підвів трохи голову. — Что такое?.. Я спать хочу...

— Вставайте, Николай Степанович, нельзя, вас все просят на ужин...

— Все? — здивувався Микола і повернувся до його. — Чего ради?

— Так... нужно... — зам'явся Фомушка, якось таємниче всміхаючись.

— Но для чего? — похмуро спитав Микола. — Еще смеяться?

— Что вн! — злякався Фомушка. — Да разве... Господи! Да никто про ато й помыслу не имел... Да разве я пошел бьі звать вас на такое? Друга?!

— Да для чего я вам?.. Я красньїй, заспаними, пьяньїй.

— Вовсе нет! Напротив!

— Зх, что вьі мне говорите!

— Зй! Фома Лукич! — почулося з їдальні. Микола перелякався. "Прийдуть, потягнуть... треба йти!"

— Ну, Николай Степанович, идемте, зовут! — благав Фомушка. — Все ожидают вас.

— Идемте, — рушив безнадійно Микола плечем і оглядів себе згори донизу. На грудях прилипло пір'ячко з подушки, — він зняв його, глянув на пом'яті поли сюртука, махнув рукою й вийшов з кімнати.

"Пропадать так пропадать! — понуро рішив він. — Але чого всі хотять бачити мене?" — вмить вискочило звідкись питання.

— Да в чем дело, скажите мне! — нетерпляче зашепотів він до Фомушки. Але той наче недочув і з тою ж таємничою усмішкою поспішив уперед.

"Щось непевне!" — подумав Микола й почув, як серце чогось приємно забилось, хоча зараз же за цим облилося цілим морем сорому й ніяковості.

Вони вступили до їдальні.

— А! Как чувствуете? — добродушно крикнув Сухобрієв, — Садитесь, за вами остановка!

— Сюда, сюда, Николай Степанович! — потягнув його за собою Фомушка. Микола нічого не бачив, крім ясного світла від ламп, сили тарілок, шклянок, якихсь голів, лиць і ради чогось з усіма подробицями вазу з яблуками і грушами посередині стола.

Кліпаючи на світ очима, почуваючи на свойому "йолопському, п'яному рилі" погляди всіх, він поспішав за Фомушкою, ще більше дивуючись словам Сухобріє-ва — "за вами остановка".

— Вот здесь! — торжественно показав йому місце Фомушка і сам забіг і сів з другого боку.

"Галя!" — аж здригнувся Микола, тільки тепер побачивши свою сусідку, і знов почув, як серце дуже-дуже забилось.

"Господи! Невже?.. — несміло, але наче вогнем прорізала його мозок недокінчена думка. — Ні, ні, не може бути!.."

— Ну-с, теперь друг Фомьі Лукича уж єсть... Господа! — почав був голосно "принципал", але зараз же зупинився і звернувсь до Фомушки: — Ну, теперича можно? А то еще что вам...

— Нет, нет, теперь можно! — радісно відповів той і кинув якийсь загадковий погляд на Миколу.

"Але ж не може бути! — думав Микола, не сміючи й поглянути на Галю. — Вона й не дивиться на мене... Ні, ні!.. Але ж..."

— В таком разе, господа! — знов гукнув Сухобрієв. — Позвольте вам... То єсть спервоначалу надо вам сказать, что ато будет для вас

большой, выіходит, суприз... а потому уж не больно рты раззевайте! Д-да!

Микола нахилив голову й завмер. Галя якось нетерпляче повела плечима і стала м'яти серветку.

— После, значит, первого обіявления жениха й невестьі... у нас... то єсть, будет сейчас й второе.

Всі справді здивувались.

Микола похолонув, але те приємне, що хвилювало в йому, ще дужчим вибухом прокотилося по грудях.

"Але це ж — свинство, це ж страшенне свинство! — літало у його в голові. — Який же я жених?.. Хоч би ж упередив... "Не будете сердиться, что бьі я ни сделала?" — згадалось йому вмить. — Так он що! Голубко моя, радість моя!.. Значить, не сердиться на мене!.. Але ж такий сюрприз!.. А може, ні?"

Він боявся глянути не тільки на всіх, але й на Галю. Він тільки бачив скоса, як рука її, що м'яла серветку, злегка тремтіла.

— Да-да! — тим часом любував Сухобрієв на здивовані обличчя гостей, що мовчки, чекаючи, дивились на його. — Д-да! — почав він знов і кинув оком у той бік, де сиділи Галя, Микола й Фомушка. — Позвольте вам, честньїе господа, предложить... поздравить... з... другую парочку, каторая... з... в той же... в том же святом храме з... а... примет обручение...

Він ще зупинився. Микола побачив, що Галя стала вставати й навіть кинула серветку.

"Значить, вставать?" — ще не ймучи собі віри, насмілився він подивитись на Галю і навкруги. Всі дивилися в його бік здивовано й ласкаво, йому здавалось — усміхаючись і ніби бадьорячи його поглядами. Галя вже стояла й дивилася просто перед себе.

"Боїться за сюрприз! — ніжно й радісно подумав Микола і став потиху вставати й собі, силкуючися здержати щасливу усмішку, що проти волі розливалась по всім його лиці. — Треба серйозним бути. Галя ж серйозна! — доводив він собі. — В таких хвилинах торжественність повинна бути".

Але щастя так і світилось, так і вибивалось наверх. ... — А именно в каком храме, то ато в Кресто-Воздвиженском... — тягнув далі "принципал". — Надеемся, что благородньїе гости посетят в следующее воскресение свадьбу моей дочери Лидии Сухобриевой й Анатолия Ламазиди й...

Він на мент зупинився, кинув оком у Миколин бік, — у Миколи серце зовсім завмерло, — і скінчив:

... — Анньї Леванской й Фомьі Лабазникова! З-поза Галі зараз же виглянуло біляве, облите щастям лице Фомушчине й нашвидку кинуло:

— Я вам говорил, что скоро! — і сховалось. "Що? — ледве не заревів Микола не своїм голосом. — Фома Лабазников?! Фомушка?!"

Він дико, розпачливо подивився на Сухобрієва, на старого Лабазникова, що весело сміявся свойому "су-призові", на Галю, що, одвернувшись, стояла спиною до його, на валку людей, що щось кричала, кудись лізла з чарками в руках, і зразу якось похилився, зімлявів.

"Так що ж це, господи! Що ж це таке?.. Як же це?.. — думав він, не почуваючи нічого — ні гніву, ні злості, а тільки якесь болюче, тяжке нерозуміння. — Що ж це таке, боже мій?! Фома Лабазникові.."

— Ур-р-ра-а!! — вмить загриміло у його над вухом, і валка ще більше стала товпитись біля Галі та Фомушки, ще далі відпихаючи його до дверей.

"Але ж навіщо все то було?.. Сьогодня навіщо?.. Любить же... "Будешь мой!.." Що же це, господи?.."

В ушах у його шуміло, дзвеніло, в голові стукало, ноги трусились, а на губах застигла крива, повна болю й нерозуміння усмішка.

— Ур-р-ра! — грохотіло в їдальні.

Микола, одіпхнутий валкою, опинився в залі. Машинально ступаючи, дивлячися вперед себе якимись скляними очима, він вийшов у сіни, постояв трохи, спустивши безсило руки, як побиті, й автоматично став шукати свою одіж та одягатись.

— Ур-р-ра! — не затихало в їдальні.

Микола так само автоматично відчинив двері, вийшов на східці і спустився на вулицю. Було тихо, темно, і накрапав дощик.

"Навіщо ж, навіщо ж?! — якось одноманітно-понуро стукало у його в голові. — Була ж така люба... Цілувала... Кусала... А-а-а! — вмить наче все освітилось у його, і з цим світом разом так тяжко, так гірко-боляче здавилось серце, що Микола навіть зупинився, щоб передихнути. — "Сашенька-Машенька, душенька Наташенька! У меня свой капитал... Распутная..." Галя? Моя Галя?.. Моя чиста, свята?.. Господи, що ж це?! Навіщо ж усе це сьогодня?.. Як же це?.."

І весь минулий вечір, розмова з Галею, з Фомушкою стали якимись шматками, в якімось дикім неладі приходити йому на пам'ять. Він ніяк не міг схопити думок, зв'язати їх, з'ясувати собі все; вони пролітали вихором без жодної логіки, без зв'язку, але такі важкі, такі пекучі, що, здавалось, ніби за кожною думкою хтось проводив гарячим залізом по мозку й по серцю. Він не розумів усього, він тільки всією істотою почував, що зробилось щось таке неможливе, що все останнє не варте було уваги.

Він зупинився серед тротуару і став дивитися просто перед себе, нічого не бачачи й не чуючи. Проходили люди, опасливо обходили його, здивовано озираючись; проїжджали ізвощики, іноді закликаючи — "свєзті", а він стояв нерухомо. Думки крутилися, били по черепу, стукали в виски й потроху починали упорядковуватись. І довго він стояв, розставивши ноги і схиливши голову, потім тихо пішов: він почав розуміти...

"Так... В "друга дома" готувала... "Будешь мой, несмотря ни на что. Я хочу, чтоб тьі сделал подлость..." Он що!.. А я... Хе!.. Свята, непорочна... Господи! Хто ж думав?.. За що ж? Як же так можна?.. "Дядя" книжки давав, сміялась... з Фомушкою!.. Для чого ж, для чого ж?.. Ах, треба, треба було!.. "Средство!.." По-українськи говорила... А я... За що ж?.. Як же так?.. А я ж як?.. Як же я?.. У номерок?"

І від цієї думки у грудях так тяжко здушило, так сумно защеміло, що він вмить зупинився й пошукав очима, де б спертися на що-небудь або сісти. Скрізь було мокро й темно. Він поводив очима навкруги, постояв трохи й сів на тротуар, спустивши ноги на дорогу. І замер.

"Як же тепер?.. Що ж?.. Як же жити?.. Що ж далі? — підвів він раптом голову і з мукою подивився на ліхтар, — Як же жити?.. Жити як? Знов у номерок?.. Навіки вже?.. І таргани, і... Навіки?.."

А дощик сік собі дрібненько. Миготіли ліхтарі, жовтіючи десь далеко маленькими плямками; прохожих щось не було, і тиша стояла на вулиці; тільки від зігнутої, темної постаті на тротуарі розлягалося сухе, хрипле, повне відчаю й муки безнадійної ридання.